

Fisksätra före höghusen

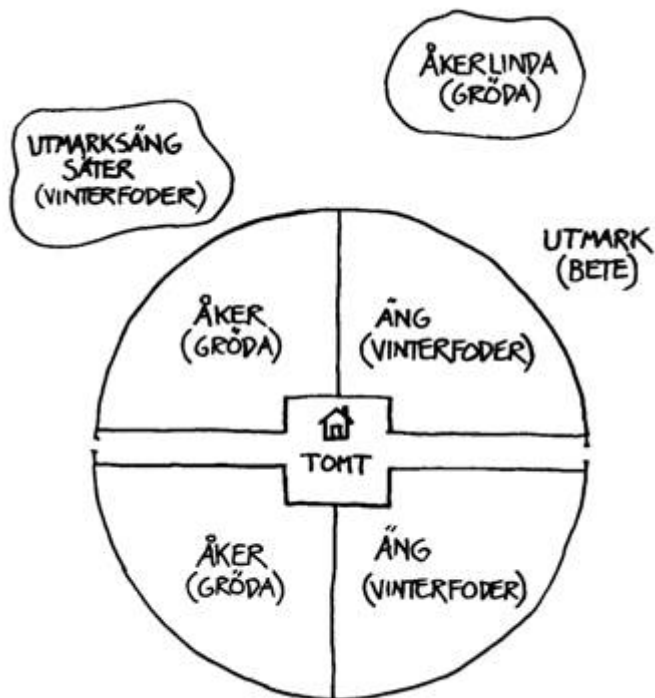
Av Martin Rundkvist, arador@algonet.se, 050530.

Tryckt i *Nackaboken* 2005.

Idag är det inte lätt att se att Fisksätra har någon historia före höghusen. Man kan notera Villa Caprifol som uppenbarligen är lite äldre, och mellan husen ser man en del gamla träd som måste ha haft ett bra tag på sig att växa. I änden på Fisksätra allé vid Braxenparken finns en spirallabyrint av stora stenar som ser urgammal ut, men det är en fejkad fornlämning som anlades samtidigt med bostadsområdet.

Ändå går det att få fram en hel del om Fisksättras avlägsna förflutna ur arkiven, och i buskarna kring området utkanter finns fortfarande spår kvar. Fisksätra är nämligen ett gammalt skärgårdstorp. Folk bodde här i flera hundra år och livnärde sig på fiske och ett magert jordbruk.

När man hör alla områdets gatunamn med fiskar och fiskeredskap kan man kanske tro att Fisksätra är ett modernt namn som hittats på av någon stadsplanekommitté. Så är det t.ex. med Storängen, Lillängen och Saltsjöbaden som fick sina namn för bara drygt 100 år sedan. Men Fisksätra har haft samma namn i minst 1000 år och gatunamnen är anpassade därefter.

En idealiserad tvåsidesgård i Mälardalen. Inägorna består av två gårderna med åker och äng och mellan dessa en tomt. I utmarken vallar man djuren. Där kan också finnas mindre, isolerade åkrar och ängar som tillhör gården. Fisksätra var troligen från början en sådan utmarksäng. Teckning av förf.

För att förstå platsens namn behöver man veta lite grand om hur en bondgård i södra Sverige var organiserad förr [1]. Den hade fyra sorters mark: tomt, åker, äng och utmark. Mitt på gårdens ägor fanns tomten där husen stod. Intill den fanns åkrarna, där man odlade, och ängarna, där man samlade in vinterfoder åt djuren. Tomt, åker och äng bildade inägorna, och de var inhägnade så att djuren inte skulle komma åt dem. Utanför gårdesgården fanns utmarken där djuren vallades och betade under vår, sommar och höst.

På sina ställen kunde det finnas jordplättar i utmarken som var tillräckligt bördiga för att användas som åker eller äng, men som var för små för att kunna försörja självständiga bondgårdar. De kunde kallas åkerlindor eller utmarksängar. Ett vikingatida ord för en sådan utmarksäng var *säter*. Där har vi Fisksättras ursprung: under vikingatiden för tusen år sedan fanns

här av namnet att döma en utmarksäng där man slog hö och tog löv till vinterfoder åt djuren. Tydligt var fisket också bra här, så det fanns dubbla skäl att komma till "fisksättern".

Namnet är ovanligt. Det finns idag inget annat Fisksätra i Sverige. Dock finns två Fisksätter i gränstrakterna mellan Östergötland och Småland, ett nära Kisa och ett nära Gamleby. Det senare är ett torp intill den utdikade sjön Fiskaren.

Två syskon till Fisksätra som kan ha ett liknande ursprung är gårdarna Rensättra och Mensättra som låg söder om Sågsjön i trakten av Boo kyrka.

Vikingatidens Fisksätra

Var den vikingatida bondgården som använde utmarksängen vid Fisksätra låg är oklart, men det finns två huvudkandidater. Både Drevinge och Lännersta har namn och gravfält från vikingatiden. Drevinge var en större gård men Lännersta ligger närmare. Gränsen mellan Uppland och Södermanland gick i Lännerstasundet, men om detta var något som kunde hindra Lännerstabonden från att använda en säter söder om sundet är oklart. Höet, lövfodret och fisken fraktades hur som helst säkert med båt från Fisksätra till gården.

För 1000 år sedan låg strandlinjen vid Fisksätra fem meter högre än den gör idag. Med andra ord skulle dagens båtbyggare och badstranden på Holmen då ha legat under vattnet på fem meters djup. Att strandlinjen flyttar sig beror på inlandsisens tyngd under istiden. Isen var så tjock och tung att den pressade ner jordskorpan där den låg. När isen smälte bort började jordskorpan långsamt att räta ut sig, och det pågår fortfarande. Numera flyttar sig strandlinjen ungefär en halvmeter på hundra år i stockholmstrakten.

Under vikingatiden var alltså dagens strandlutningar vid Fisksätra fortfarande havsbotten, men den plana marken där höghusen ligger var redan då torra land. Om det hade legat en gård på platsen under vikingatiden så hade den nog hetat något på -sta eller -by, inte Fisksätra. Men fastän namnet alltså tyder på att ingen bodde på platsen under vikingatiden begravde man i alla fall folk vid Fisksätra då.

År 1968 grävde arkeologen Kerstin Östmark ut två hedniska gravar vid Fisksätra [2]. Det var räddningsgrävningar inför byggandet av bostadsområdet. Den ena graven låg intill platsen där sporthallen sedan byggdes vid järnvägsstationen, den andra vid entrén till Braxengatans tvättstuga. Det verkar fortfarande finnas gravar kvar i stenskravlet uppåt höjden bakom sporthallen. De utgrävda gravarna täcktes av varsin fin rund stensättning, 8 och 5 meter i diameter. Under dem fanns resterna av likbål där man kremerat de döda. Gravarna innehöll små järnfragment, krukskärvor, brända ben och kol. De låg nära sin tids strandlinje, inom synhåll från farleden [3]. Min gissning är att de som låg i gravarna bodde på Lännersta och att deras familjer begravde dem på fisksättern för att markera sin äganderätt till marken. Gravarnas datering framgår dels av det hedniska gravskicket, som övergavs under 1000-talet i denna trakt, dels av den låga nivån över havet i förhållande till strandlinjeförskjutningen.

I 500-talets Fisksätra

Om medeltidens Fisksätra, tiden från år 1100 till 1500, vet man idag nästan ingenting. Mälardalen delades upp i kyrksocknar och alla måste gå i kyrkan. Fisksätratrakten låg i Brännkyrka socken som hade sin kyrka nära nuvarande pendeltågsstationen i Älvsjö. Med tanke på avståndet var det nog dåligt med kyrksamheten här ute i skärgården.

Under medeltiden var det vanligt att gamla sätrar blev självständiga gårdar. Det hängde förmodligen samman med att man avskaffade träldomen: när en storbonde frigav sina trålar kunde han låta dem starta eget på någon gammal åkerlinda eller utmarksäng [4]. Eftersom jordlotterna egentligen var för små och magra för att försörja egna gårdar förblev trälarnas ättlingar beroende av modergården fast de formellt sett var fria människor. Det är alltså möjligt att den obebodda fisksättern knoppades av till den självständiga gården Fisksätra redan under medeltiden. När det hände vet man inte, men år 1562 bodde det i alla fall folk där. Det året omnämns Fisksätra för första gången i skrift, i en frälse- och rusttjänstlängd [5]. Detta betyder

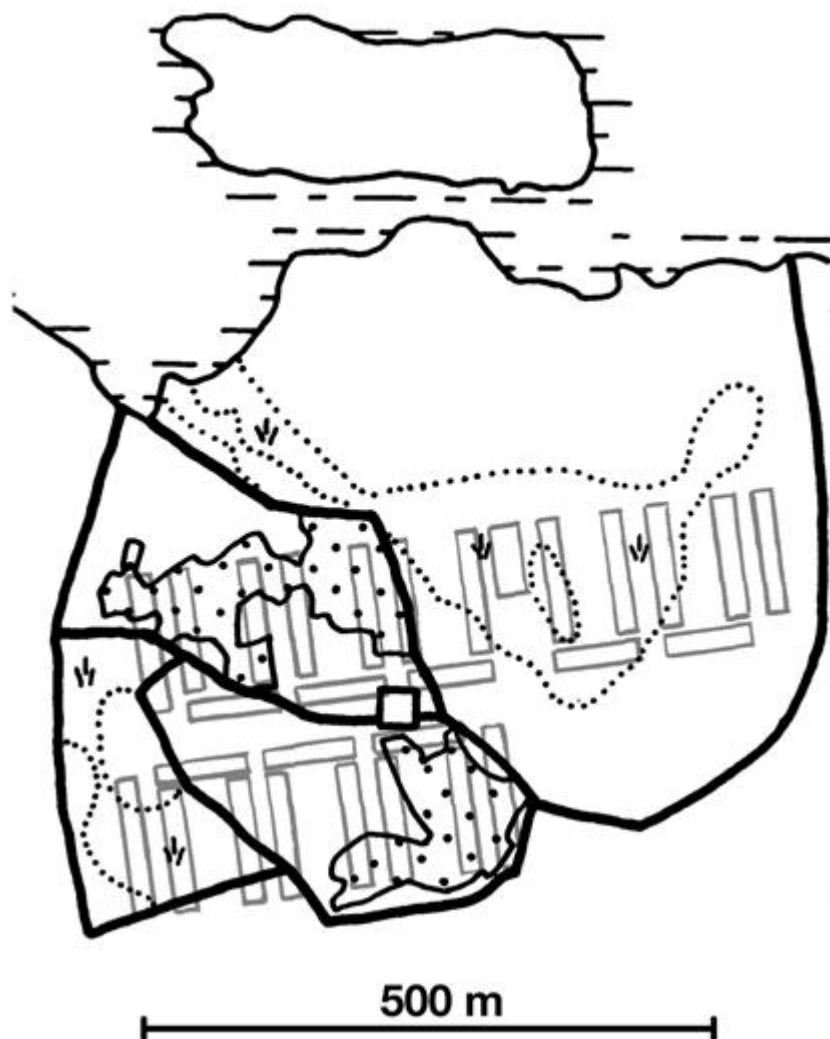
inte att gården måste ha grundats först 1562. Medeltida gårdar i Sverige kunde bebos i flera hundra år innan deras namn fastnade på pränt i något papper som överlevt till idag. Tidens skriftliga källor är allt annat än heltäckande: jag tror det är historikern Michael Nordberg som har sagt att det medeltida skriftliga materialet som bevarats från hela Norden är ungefär lika omfattande som det man kan räkna med för en enda fransk stad från samma tid.

1500-talets Fisksätra var ett "frelse skerietorp" [6], d.v.s. ett skärgårdstorp vars brukare inte betalade skatt till kronan utan arrende till en adelsman. Denne adelsman var herren till Erstavik, Hans Kyle, som sedermera blev riddare, underamiral och ståthållare på Stockholms slott innan han avled år 1583 [7]. Hans Kyle bodde inte på Fisksätra. Torpet brukades av en landbo (d.v.s. en arrendator) som årligen skulle betala ränta bestående av en summa pengar, ett får, två höns, tio ägg, åtta timmerstockar, sex lass ved och sex dagsverken.

Vad fisksätratorparen hette år 1562 vet vi inte. Men vi kan dra vissa slutsatser om livet på Fisksätra av hans skyldigheter till Hans Kyle. De visar nämligen både vad som fanns tillgängligt på gården och vad det var lönlöst att försöka kräva där. Får, höns och bra skog hade torparen. Men spannmål, smör eller bete för adelsmannens hästar kunde han tydligen inte åstadkomma, fast det var vanliga skattepersedlar på andra gårdar. Det tyder på att åkerarealen var liten och betet för magert för stora djur som kor och hästar. Hur fisksätratorparen skaffade de pengar som skulle ingå i räntan kan man undra, men förmodligen var fisket viktigt. De sex dagsverken fick han nog uträtta vid slåttern på Erstavik, dit han fick gå på stigar genom skogen. Torparens fru och de stora barnen fick säkert ta hand om hushållet och småbarnen, valla fåren, mata hönsen, samla in äggen, sköta trädgårdslandet och hjälpa till med skogsbruk och fiske. Närmaste grannarna bodde på Lännersta, Drevinge, Skogsö och Neglinge, och ute i farleden var det livlig båttrafik. Alla skepp som kom söderifrån upp längs kusten till Stockholm tog vägen genom Lännerstasundet.

1700-talets Fisksätra

Eftersom Fisksätra ligger intill en farled är torpet inprickat på flera tidiga sjökort. År 1723 ritades den första detaljerade kartan över platsen, kort efter det att ryska skärgårdsflottan hade bränt ner skog och bebyggelse 1719. Låt oss titta närmare på denna karta och på hur dagens bebyggelse är placerad i förhållande till torpets ägor på den tiden.

Fisksätra 1723. Utsnitt ur geometrisk avmätning av Lars Kietzlingh (Lantmäteriet akt nr A67-6:1), rektifierad och renritad av Elisabeth Essen. Kvadraten anger gårdstomtens plats. De prickiga ytorna är åker. Ytorna med trestråiga tuvor och prickade gränslinjer är äng. De heldragna tjocka linjerna är gärdesgårdar. Dagens höghus inritade av förf. med hjälp av Kalle Paulsson/SKOM.

Tomten låg i och på ömse sidor om nuvarande Fisksätra allé vid Harrgatan. Efter ryssbranden byggde man nytt boningshus vid Fisksätra, ungefär där änden på loftgångshuset Harrgatan 15 ligger nu. Boningshuset stod kvar i närmare 250 år tills det revs inför höghusbygget.

Torpets inägor var uppdelade i två gårdar vars åkrar besåddes vartannat år. Vägen förbi Fisksätra, alléns föregångare, verkar ha gått mellan gårderna och tudelat inägorna. På den tiden fanns torpets västra landsvägsgrind i norra utkanten av Braxenparken, den östra i backen mellan ”Ryssjan” (eller ArkitektaSkulpturum som skulptören döpt utsmyckningen till) och gångbron till Båthöjden. Norra gårdets åkermark sträckte sig från nuvarande Harrgatan till norra änden av Braxenparken. Södra gårdets åkermark sträckte sig från nuvarande Sikgatan till Drakstigen. Norra gårdets ängsmark var mycket större än södra gårdets och sträckte sig från nuvarande järnvägen till Fisksätra allé och från Villa Caprifol till Karpigatan. Södra gårdets ängsmark sträckte sig från nuvarande Laxgatantill södra änden av Braxenparken. Bergen inåt land från Fisksätra – inklusive Fiskarhöjden, Båthöjden och Fågelhöjden – låg utanför gärdesgården i utmarken. Här vallade man får, fällde skog och jagade småvilt.

Landskapet på 1723 års karta är idag nästan helt utplånat av bebyggelsen från 1970-talet. I stora delar av området kan man inte ens avgöra var den ursprungliga markytan låg. Några stora ekar, som i ljusschaktet på Torget och mellan Harrgatan och Forellgatan, visar att det faktiskt är gammal kulturmark där lövträd fått växa sig stora. I dungen intill ”Ryssjan”, nära den östra

grindens plats, ligger tre rösen med odlingssten som gamla fisksätratorpare plockat bort från åkern i södra gårdet och stigen intill. En ek i dungens kant sträcker ut en lång gren över gräsmattan efter sol och skvallrar därmed om att marken där har hållits öppen länge. Den grusiga stigen längs bergets fot ner till Karpvgatan är förmodligen en stump av en gammal stig ut i norra gårdet. Men i stort sett tog arkitekterna all plan mark i anspråk.

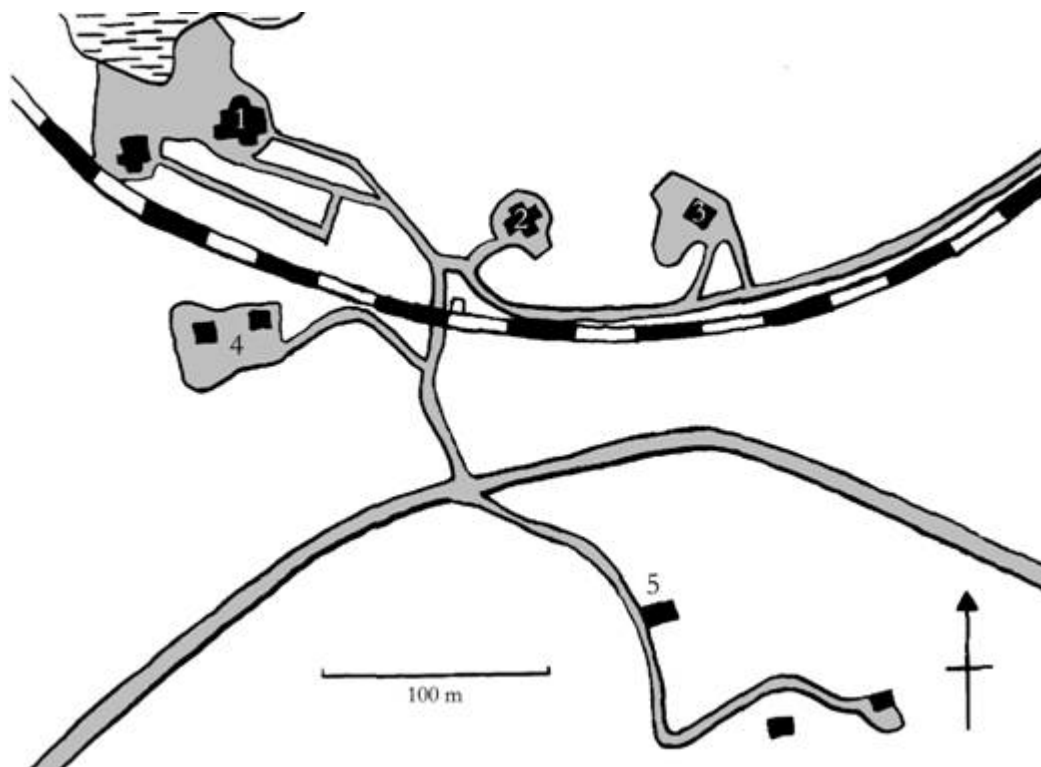
Idrottsplatsen nere vid sjön ligger på utfyllnad i den gamla viken. Strandlinjen före utfyllnaden avtecknar sig fortfarande genom Villa Caprifol och en rad med stora ekar. Fisksätratorparen hade förmodligen sin båt i strandkanten strax väster om Villa Caprifol där norra åkergårdet sträckte sig ner till sjön.

Ur ekonomisk synvinkel var Fisksätra inte någon vidare bra plats för en bondgård. I början av 1700-talet (och säkert vid andra tider också) hade man det så knapert att fisksätratorborna Matts Mårtensson och Matts Johansson regelbundet måste få understöd ur den kyrkliga fattigkassan [8]. Vid denna tid hade man delat in Stockholms skärgård i kapellag så att folket där ute slapp åka till de gamla kyrkorna inåt fastlandet. Fisksätratorborna hörde nu mässan i Erstaviks gårdskapell.

Torpets sista tid

Till följd av ångbåtstrafiken, järnvägens tillkomst och det växande intresset för sommarställen under 1800-talet och tidiga 1900-talet fick skärgårdstorpets vid Fisksätra sällskap av fler boställen och ett båtvarv.

Från och med 1880 fanns det små sommarhus på Fisksätra holme, byggda och uthyrda av Carl J.A. Haglund. Senare tillkom familjen Lindströms handelsträdgård där ute. Någon bro fanns det dock inte till Holmen på den tiden. Husen stod kvar fram till omkring 1970. Husgrunder och trädgårdsväxter finns kvar i fritidsområdet längs Holmens sydöstra strand.

Vägar och boningsbus vid Fisksätra på 1940-talet efter ekonomiska kartan i skala 1:10 000, första utgåvan. 1. Villa Caprifol. 2. Schweizervillan Lämbo. 3. Wiséns villa. 4. Landströmska bostället. 5. Fisksätra gårds huvudbyggnad. Skiss av förf.

Vid järnvägen låg fyra boställen varav bara ett finns kvar idag. Den första Villa Caprifol byggdes på sena 1800-talet av direktör Bagge vid Tumba bruk men eldhärjades på 1920-talet. Den nuvarande byggnaden innehåller delar av den gamla och stod färdig 1930, byggd av Siri Svensson, ägare till Blanchés restaurant och café i Kungsträdgården.

Vid nuvarande järnvägsstationen låg ytterligare två villor. Ungefär jämgammal med Bagges villa var Lännbo, "Schweizervillan", som senare fick ge namn åt Lännboskolan. Där bodde familjen Melin de sista årtiondena. Den östligaste villan byggdes i början av 1940-talet och beboddes av familjen Wisén. Båda de senare revs för att man skulle kunna rätta järnvägen i samband med höghusbygget. Tidigare hade den gått i en lång kurva nedåt nuvarande Fisksätra centrum. Ett mera anspråkslöst boställe från tidiga 1900-talet låg där Braxengatans parkeringsplats nu finns. Där bodde familjen Landström.

En av Albert Engströms kortnoveller, "Fröken Mallas omvändelse", utspelar sig i sekelskiftets Fisksätra [9]. Titelfiguren Malla besöker sin bror "som hyrde villa vid Lännerstasundet strax bredvid Fisksätra station". Det är en ganska poänglös och kvinnofientlig historia, men man får en glimt av en lummig sensommaridyll med ångbåtar och tjänstefolk.

Fisksätra båtvarv grundades 1919 [10]. Här byggdes minsvepare och landstigningsbåtar åt flottan. Man var också tidig med plastbåtar. En populär segelbåttypfrån varvet hette Fidra och har givit namn åt Fidravägen.

Vid mitten av 1900-talet var jordbruket vid Fisksätra nerlagt. Södra gårdet användes mellan 1955 och 1970 som motocrossbana [11], så stället var inte lika idylliskt längre. I torpets huvudbyggnad hade man servering för motorcykelfolket, mestadels ungdomar. Fisksätra hade förpuppat sig: beslut var redan fattade som skulle leda till platsens största förvandling genom tiderna [12].

Slutord

När man ser vackra områden i närheten, som Erstavik och Drevinge, kan man tycka att det var synd att det lantliga Fisksätra utplånades så effektivt. Men jag tycker inte det är så mycket att sörja över om man tänker på vad vi fick i stället. Före höghusen bodde här en handfull fattiga människor som levde på hårt kroppsarbete. Idag är Fiskis hemma för flera tusen som har hav och skog inpå knuten, men som ändå bara har 18 minuter in till staden. Området är bilfritt, tryggt och grönskande, lägenheterna ljusa och välplanerade. Matts Mårtensson, Matts Johansson och alla de andra gamla fisksätratorparna skulle nog gärna ha bytt sitt torp och sitt slit mot en trea på Harrgatan och ett jobb att pendla till.

Noter

1. Cserhalmi, Niklas. 1998. *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Bygd och natur 1997:6. Sveriges hembygdsförbund. Stockholm.
2. Nacka socken, registrerade fornlämningarna Raä 76 & 78. Rapport i Antikvarisk-Topografiska Arkivet, Stockholm, dnr 5567/1971.
3. Rundkvist, Martin. 2003. Baggensstäket under vikingatiden. *Nackaboken* 2003. Nacka kommun.
4. Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken (red.). 2003. *Trälar. Ofria i agrarsambället från vikingatid till medeltid*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska Museet. Stockholm.
5. Rahmqvist, Sigurd & Janzon, Kaj. 2002. *Tören. Svartlösa, Sotbolm*. Det Medeltida Sverige 2:1. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. (s. 78)
6. Jordeboken 1591, citerad hos Calissendorff, Karin. 1966. Ortnamn i Nacka. *Nackaboken* 1966. Nacka kommun. (s. 20)
7. *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 21, 1977.
8. Ahlberg, Gunnar. 1976. Forna tiders fattigvård i våra bygder. *Nackaboken* 1976. Nacka kommun. (s. 14-16)
9. Engström, Albert. 1905. Fröken Mallas omvändelse. *En bok*. Stockholm.
10. Sillén, Gunnar. 1993. Farväl till industrialismen. *Nackaboken* 1993. Nacka kommun. (s. 26)
11. Fahlman, Lars. 1988. Mitt liv med politiken. *Nackaboken* 1988. Nacka kommun. (s. 116-118)
12. Gestblom, Olle. 1980. Fisksätra bostadsområde. Ett samhälle blir till. *Nackaboken* 1980. Nacka kommun.

Tack för upplysningar till Ulla Enberg född Melin, som bodde i Schweizervillan om somrarna 1949-1967, och Kurt Enberg.

Detta dokument har varit tillgängligt sedan 28 december 2005.

Förnyat den 28:e december 2005 av Martin Rundkvist <arador@algonet.se>, [ICQ 3776153](#).